

פרק שישי

אוצר החכמה

תעלומת הדפסתו של ספר הזוהר

מאת: ד"ר י. 1234567

הדפסה ברוטוצית מסך - להדפסה איכותית הדפס ישירות מן התכנה:
הדפוס העברי בקרימונה בניהו, מאיר עמוד מס: 111 הודפס ע"י אוצר החכמה

בין מהדורת קרימונה למהדורת מנטובה

הדפסת ספר הזהר באיטליה בשנת שי"ח עוררה פולמוס גדול שהוא מן המפורסמות. ברם בעיות חשובות לא הושם להן לב, ולכן פרשה זו זקוקה עדיין לעיון. אין כאן המקום לדיון מפורט על מכלול השאלות שמה בין מהדורת קרימונה למהדורת מנטובה, אלא על הויקה ביניהן שבתחום תולדות הדפוס.

תאריכים שונים צוינו בשער ובקולופון ואף הללו אינם מתיישבים עם דברי ההקדמה שבדאש מהדורת קרימונה ודברי הפולמוס של מגיה זוהר מנטובה. ערבוביה גדולה זו גרמה לסברה שהמהדורה הראשונה של ס' הזהר נדפסה במנטובה וממנה ניזונה מהדורת קרימונה.¹

בשער דפוס קרימונה כתוב: "נדפס... שנת כי לא יט"ש... ונסתיים שנת הש"ך". אבל הקולופון סותר זאת, שלפי המצויין בו נשלמה מלאכת ההדפסה בראש-חודש כסליו שי"ט. רשות האינקויזיטור ניתנה בחמשה באוגוסט 1558, שהוא כ אלול שי"ח. אין ספק שכבר בשנת שי"ח החלו בהדפסת הספר. בנימוקים להדפסת הזהר שבדברי ר' עמנואל מקורפולי, מגיה זוהר מנטובה, אנו מוצאים "והנה ראינו חוקקי און ומכתבי עמל קרעו סגור לבם להשביע נפשם השוקקה להמציאו לכל אשר נתן לכסף מוצא... א"כ מה יתן ומה יוסיף המדפיס לגלות את אשר כבר גלוהו"². רצונו לומר שהספר עומד לצאת לרשות הרבים, וכיוון ששוב אי אפשר להסתירו, ראוי להדפיסו בנוסח מתוקן: "אדרבה אפרין נמטייה כי בא להכין אותו ולסערו לכל מלומד במלחמתה של תורה בנוסחא קיטא ורויחא". ולהלן: "ידענו

1 ג' שלום Bibliographia Kabbalistica, לייפציג 1927, עמ' 166–167. ועיין גם י' תשבי, הפולמוס על ספר הזהר במאה השש-עשרה באיטליה, פרקים, הוצאת מכון שוקן, ספר א, תשכ"ז, עמ' 147. — 2 זוהר מנטובה, חלק א, דף 3א.

כי אחרים ישחיתו יתעיבו עליה ועל שפ"ם יעשו ובלבול הגרסאות ישאו וזאת היתה להם כי טבעו בין מצולה ולא ידעו דרכה הצלולה¹. אף מסביר למה לא ציינו מראי מקומות בגיליון "כנהוג", אף לא בפנים הנוסח, אלא בדעתם לייחד לכך לוח מראי מקום בסוף הספר עם "פי" מלות הספר קשי ההבנה². ולא רק על התוכן אלא גם על הצורה משיב הוא למתחריו: "יצאנו מדרך ארוכה לקצרה כדי להקל המשא...ויש מי שהרחיבו פה והאריכו לשון כי יקחו להם גליון גדול"³.

דברים אלה אי אפשר היה להם להיכתב בלא שראה ר' עמנואל מקורופולי הקדמת המגיהים של זוהר קרימונה. בראש ההקדמה השתבחו המהדירים שעשו "זר זהב למשמרתם סביב במראה מקום", וחוזרים על כך בגוף ההקדמה. אף הם מתפארים שמהדורותם "תהיה יד כל אדם שולטת בו זקנים עם נערים בחורים ויודעי מגלת סתרים". ובלשון זו הכתירו גם את ההקדמה. מרבים לדבר על בירורי הנוסח ובמנין המעלות של מהדורותם יאמרו שהדפיסו את הספר "בכרך גדול וארכו יותר על רחבו". אין ספק איפוא, שדברי ר' עמנואל מקורופולי נכתבו כנגד הדברים של מהדירי קרימונה ולא על-פי שמועה⁴. ברם, גם הקדמתם של מדפיסי הזוהר בקרימונה היא בעיקרה פולמוס עם מתחריהם במנשובה והתשובות הן לדברי ר' עמנואל מקורופולי באותה הקדמה עצמה שהוא נסמך עליה. אין לנו לומר, איפוא, אלא שמדפיסי קרימונה הוציאו קול קורא על תכניתם להדפיס ס' הזוהר ובו היו כלולים עיקרי הדברים על שיב מהדורותם שחזרו עליהם בהקדמה. ואכן יעידו על כך הלשונות שבדברי ר' עמנואל "ראינו חוקקי און ומכתבי עמל", "שהרחיבו פה והאריכו לשון", וברור שגוף הספר לא ראו, שבכל מקום אתה שומע על תכנית ולא על מעשה. אמת שגם בשיר שבראש המהדורה נאמרו דברים כיוצא באלה: "סביב אל משכנו יחנו חדושים... קטן גם גדול שם הוא זקן גם איש הבינים, להיות כל איש שורר בו... מראה מקום מה רב טובו...". אבל אם כך צריך אתה לומר שהספר עצמו, ולפחות חלק בראשית, נשלם אותה שעה והיה בידי המדפיסים במנשובה, שהרי השיר נדפס עם השער. ולא כך הוא. הדפסת הזוהר אין ספק שהיתה אותה שעה.

1 שם, דף 4א. — 2 שם, דף 4ב. — 3 שם, ור' גם דף 4א. — 4 שלא כהשערת תשב"י, שם.

בעיצומה, כלומר חודשים אחדים לפני חודש אב ש"ח. דומה שאין להטיל ספק שההדפסה נשלמה בראש-חודש כסליו ש"ט, ומכאן שלפחות שנה קודם לכן החלו בה, והוא שיעור הזמן הנצרך להדפסת ספר כזה. לפני שנשלמה הדפסת ס' שמות במנטובה, ב"ט באלול ש"ט, כבר היתה מהדורת קרימונה בידי המגיהים. שכך כותבים ר' עמנואל ב"ר יקותיאל איש בניונטו ור' אברהם ב"ר משולם ממודינה בהקדמתם לחלק זה: "ויהי כי באנו אל המקום אשר עמדנו שם, מצאנו ראינו ספר הזהר יגורו עליו עזים". הם מזכירים ס' בראשית וס' שמות, ספק לא נצרכו לרמוז לחלק השלישי, ספק הגיעו לידם שני חלקים ראשונים בלבד, שהרי כותבים מדפיסי מהדורת קרימונה בהקדמה, שצרו לספר צורה שאפשר יהיה לכורכו בשלושה חלקים.

אימתי נכתבו דברי המגיהים ר' עמנואל ב"ר יקותיאל איש בניונטו ור' אברהם ב"ר משולם ממודינה? דומה מיד אחר שכתב-היד היה מוכן לדפוס ובראשית הדפסת חלק שמות, ואכן השער נדפס עם הגיליון הראשון. דבר זה מוכח גם מן הלשונות שמדפיסי קרימונה נוקטים בדברים על מה שבין מהדורתם למהדורת קרימונה: "בדעתנו לשים אותם אל המקום" או "ימצא כתוב". ואם אין מכאן ראיה ברורה, יבוא הלשון לגבי ס' התיקונים, "כבר נדפסו", ויאשש זאת. נמצאנו למדים שהמגיהים כתבו דבריהם חודשים אחדים לפני אלול, ויש להניח סמוך אחר שנשלמה מהדורת קרימונה בראש-חודש כסליו. כלומר שבמשך כארבעה-כחמשה חודשים אחרי שנשלמה הדפסת בראשית עסקו בהכנת ספר שמות וההדפסה של חלק זה נמשכה יותר מחצי שנה.

והנה הקדמה זו שבראש חלק ב השמידוה מדפיסי מנטובה עצמם, שברוב הטפסים העמ' שמעבר לשער הוא חלק² ואין ספק שטופס זה הוא שנדפס 1 מדברי המגיהים נשמע כאילו היתה בפניהם ההקדמה למהדורת קרימונה. חוששים הם מתעמולת מדפיסי קרימונה להשביח מהדורתם: "מיראתנו פן ישיחו בנו יושבי שער... או יפתו הקונים בפיהם, כאשר הם עושים גם עתה, ובלשונם יכזבו להם לאמר, כי הזהר שהדפסנו אנחנו גרוע הוא ושלם הוא אתם". דומה שכאן מדובר על חשש ולא על מציאות בהשען על אותו קול קורא שיצא לפני ההדפסה. — 2 וינר לא הזכיר דברי המגיהים בתיאורו המפורט (קהלת משה, סי' 3384, עמ' 407). וכנראה גם שלום לא ראה אותם (שם). תשובי מנה זאת בין התעודות במאמרו הנ"ל (עמ' 131, 147) אבל לא עמד על כך שהקדמה זו נשמטה אחר-כך. בדקתי טפסים הרבה מאד וראיתי שבגנזי בית הספרים מצויים שני טפסים עם ההקדמה ושנים בלא ההקדמה וכן היא נמצאת בטופס שבידי ד"ר י' מהלמן.

לאחר גמר הדפסת ס' שמות ועל כן הוא המצוי. כנראה נמלכו המגיהים בדעתם וסברו שהקדמה זו יותר משתועיל תזיק. אפשר מחמת הזיקה לדפוס קרימונה שהם מודים בה בשפה רפה ובצמצום ומשלא ראו דרך למלא הבטחתם שמאמרי רעיא מהימנא לבראשית שלא נכללו בדפוס שלהם "ידפסו בספר ההוא בסוף בע"ה". מקום יש גם להנחה שביקשו להימנע

ספר הזוהר

על התורה מאיש אלהים קדוש הוא נורא יאד התנא
שמעון בן יוחאי על עם חדושים רבים * והמה *
סתרי תורה * מדרש הנעלם * ותוכ
על קצת פרשיות * והוסגנו חדושים
על זולתנו גם על כפר בראש
כל חבור הרעיא מהימנא *
וחדושי הבהיר *
ומדרש רות
מדרש
הזית ומאמ'תא
חזיון הכלל ומור'מקום
מהפסוקי * נדפס
עם רב
העיון *

בקרימונה

קרית מלך רב * אדוננו
המלך ביליג'ורה אמן *

שער המהדורה הראשונה (עיטור השער, ר' עמי' 28)

מדברי פולמוס. ואכן דברי ר' אברהם ב"ר משולם ממודינה שבסוף חלק
ג נקיים הם מכך. ואולי הפולמוס נכתב בידי חברו ר' עמנואל איש בניונטו.
ששמו לא נזכר כלל בחלק ג.

אם כן, איפוא, מה טיבם של התאריכים שבשער מהדורת קרימונה? מפתח

ספר הזוהר

על התורה באיש אדם קדוש הוא נורא
באר התנא ר' שמעון בן יוחאי ז"ל עם
החשים רבים והבה סתר הורה
וכרש הנעלים והשפעת על קצת
פרשיות והוספו חרשים על זולתו
גם על ספר בראשית כל חבור הרעיא
מדיכנא וחדושיה בהיר וחדר רות
מדרש הזית ומאמר האהוי וקובל
ומורה מקום מהפסוקי ובסוף הספר
חבצא לוח בפסוקי הפתיחות ושאר
כל הפסוקים הנדרשים והנכפלים
בהוהר נדפס עם רב העין

בקרימונה

קרית סלך רב אדונו המלך פיליפו
יזה אמן שנת כלא יטס
י"א את עמו ובסתיים
שנת הסך

כרצון סוויקלריוו וסלוקוויסטר
י"הללו כרלה כסוף ססטר

תעלומת הדפסתו של ספר הזוהר

להבנת ענין זה מצוי בטופס מיוחד של ספר הזוהר שבגנוי ספריית שוקן בירושלים. השער שונה בצורתו ובתוכנו. חסרות בו ארבע השורות שלפני מקום הדפוס, על הלוחות וההוספות שיבואו בסוף הספר. אין בו פרט השנה ואף לא הודעה על רשות האינקויזיטור. בדף שלאחרי השער אין הקדמה אלא השיר בלבד, שבא בסוף ההקדמה בטופס המצוי. ברור, איפוא, שלפנינו הנוסח הקדום וכי שער זה נדפס בגיליון הראשון יחד עם ראשית הטכסט, הפך השער המצוי שצויין בו זמן גמר ההדפסה.

הדפסת הזוהר בקרימונה נמשכה כשנה, ונסתיימה בלי ספק כשבמנטובה היו בעצם הדפסת החלק השני. ברם, ההקדמה מורה שכל שלושה החלקים של מהדורת מנטובה הושלמו, שכן הם מזכירים שינויים שעשו מדפיסי מנטובה בחלק השלישי בעקבות מהדורתם. הם מודים שהדפסת החלק הראשון נעשתה בעת ובעונה אחת "אשר באולי בסוף הספר נעלה על לוח החסרונות אשר כולם בספר בראשית, יען היינו שנינו רוכבים צמדים בעת ההדפסה ולא יוכלו לזון מכותלי ואספקלריאות המאירות מהעתקתינו, ולכן יצא משפטם מעוקל. אמנם בספרים האחרים התחכמו להוסיף מעט מועד לא כביר בפרשת ויקרא וצו ופנחס. והיוצא מפיהם עשו בחזות קשה בתחלת ספר שמות ובסוף הזוהר..."³. אף הם קובלים על מדפיסי מנטובה שלא עמדו בדיבורם ולא הדפיסו בסוף החלק השלישי "מראה מקום ובאור המלות", כפי שהכריזו בשער.

שתי מהדורות לס' הזוהר קרימונה

והנה, לא ניתנה הדעת ששמונה דפים, בראשית הו'; שמות קיג, קיח-קכב, שבטופס המצוי שונים הם מכל דפי הספר. בכותרות העמודים, מימין ומשמאל לשם הספר והפרשה אין הציור דמות לב, אלא פרח זעיר כמו שהוא מצוי בסוף השער ואף בלא זה (הא) והאותיות שונות הן לגמרי. נתמזל מזלנו ודפים אלה בצורתם הראשונה נשתמרו בטופס המיוחד שבגנוי שוקן. רק

1 הזכירוהו א"מ הברמן, המקובלים וספרי הקבלה הראשונים, מחניים, חוב' פא, תשכ"ג, עמ' 29, ועל-פיו תשבי, שם. אבל לא בדקו טופס זה. — 2 גם דברי המגיהים שמעבר לשער ס' שמות מאמתים זאת. ור' עמ' 123 והע' 2. — 3 רצונם לומר דברי המגיהים שבראש ס' שמות ובסוף חלק ג.

בטופס זה הם ממש ככל הספר כולו ללא כל שינוי. השוואת הצורה והנוסח מאלפת ביותר. הסדר אינו תמיד שורה על שורה. בהדפסה השנייה הוא צפוף ומספר השורות קטן. הנוסח שונה בכמה מקומות. בטופס א דף קכב, סוף שמות, אין בו אלא שני טורים בלתי שלמים. בטופס ב ארבעה טורים. בדיקת הנוסח מעידה על טעויות דפוס, השמטת מילים ותוספת מילים ועל זיקה רבת-פנים לדפוס מנטובה. והרי כמה תיקוני טעויות: דף ו טור כב שו' יד². בטופס א המילים "סגיר ופתח" נכפלו בטעות ובטופס ב מתוקן. וכן הוא במנטובה³; להלן שו' טו: "סגיאין אלין בההוא היכלא". בטופס ב ובמנטובה נוסף "אלין על אלין"; טור כג שו' ז. בראשון "דובותי" ובשני תוקן "דזכותיה"; שו' יט במקום "בזיוא דשמשא" תוקן דזיוא; שו' גב "אינון חברי" אוק"ם רבי שמעון, נדפס כראוי "חברייא וקס"; טור כד שו' ח. בנוסח הראשון: "ואודעזעו רקיעין ואודעזע לויתן", ובחדש נוסף "ואודעזע ימא רבא ואודעזע לויתן". וכן הוא בדפוס מנטובה ד, ב; שו' יג: "ומנא יתייב ליה... זמנא". תוקן: "זמנא יתייב ליה... זמנא". וכן הוא במנטובה, שם.

ברם, שורות שלימות שאינן בטופס ב ובמהדורת מנטובה, אינן אלא חסרון ודווקא נוסח טופס א הוא שלם. זהרי כמה דוגמאות:

- 1) שמות דף קיג, טור תמט שו' ד: די ממנן ביממא בהו בישראל... ולא בליליא. בטופס ב הושמטה המילה ביממא וכן במנטובה דף רנ, א⁴.
- 2) דף קיג, טור תנ, שו' ל: וכלא קיימא דא לקבל דא בגין דעלמין קיימין אלין כגוונא דאלין >וקב"ה סליק יקר' בכלא וע"ד ביום רעה כד שלטא ההו' סטרא בישא ימלטהו ה' כלהו< כגוונא דא האי ממנא יהירא"ל. כל שבסוגריים נשמט בטופס ב ובמנטובה דף רנא, א. וכן להלן שו' לט: אשתמודע >שולטניה< בארעא⁵.

3. טור תנא שו' כא: תלת בתי דינין דמתפלגי בדינין אחרנין במילי דעלמא בעותרא במסכנו במרעין בשלימו >בכל אלין מילי דעלמא אינון ארבע

1 מרובות הן האותיות הדומות המוחלפות בישן: ב"כ, ה"ח וכן אותיות מיותרות שבטופס ב תוקנו. להלן נציין טעויות דפוס מעטות. — 2 הטורים והשורות על-פי טופס ב המצוי. — 3 בדפוס זה הסדר שונה וכל שנדפס כאן כלול הוא בהקדמה, דף ג, ב. — 4 מילה זו נוספה בהגהות זוהר מנטובה שבס' דרך אמת, דף כח, א. — 5 כל החסר הושלם בס' דרך אמת ובמהדורת קושטא.

פתחין דקאמרן <דאינן ארבע היכלין אינן מתקנן לכל אינן אחרנין. בטופס
ב ובמנטובה רנא, ב חסרות המילים המוסגרות.¹

4) שו' לא : דקיימא <לפתחא קדמא' דכלא די שמי' סנסגני"ה דמניה נטיל
הוא ממנא אחרא דקיימא > על היכלא דסטרא אחרא. וחסר במהדורות
האחרות הנ"ל.²

5) טור תנב שו' טו: ומנהון קיימי לסאבא בני נשא לאינן דאטי לאסתאבא
<כמה דתנינן אתא בר נש לאסתאבא > מסאבי' ליה בהאי עלמא". אין
בטופס ב ובמנטובה רנב, א.³

6) דף קיח, טור תסט, שו' ז: ובהו עאלין בני נשא להיכלין עלאין > ולדפקא
בכל אינן תרעין עלאין > ולית מאן דימחי בידי... לתת לה מבית המלך
> ואוקימנא בכמה אתר.⁴ בטופס ב ובמהדורת מנטובה דף רס, ב ליתא.
7) טור תע, שו' נא : ודא איהו ברזא דשמא קדישא דאקרי אכידרום רזא
איהו באתון דשמ' <עלא' > דאקרי אלדי' בגין דאלין אתון סלקין לאתעטר'
לעילא > ואפיקו אלין לאתקרי בהו סליקו לאתענודא לעילא > אלדי' חיים...
שאר' ואחיד ברכאן > מאמצעיתא דהיכלא שתיתא ואחיד ברכאן > האי
בהאי. אין בטופס ב ובמהדורת מנטובה דף רסא א-ב.⁵

8) טור תעב שו' ח: על נשמותינו הפקודי' כמא' דאשתאיל ממארי' עד
דמטי להשוב שמך... דאלין אתון אחרנין דנפקי מנייהו > והכא איהו רזא
חדא דכלהו ירכין מברכין > ולתתא רזא דחלמא.⁶ בטופס ב ובמהדורת
מנטובה במקום כמאן כתוב כיון ואין לו מובן, לכן המגיה בטופס מנטובה
שבאוסף שוקן דף רסב, א מחק שלוש מילים.⁷

השוואה זו דייה להוכיח על זהות מובהקת עם דפוס מנטובה. טעויות הנראות
ומוכחות תוקנו והדבר מובן. ברם, החסר בטופס ב אינו תיקון הנוסח ויישובו,
אלא דילוגים שרובם בשל הדומות שקילקלו את הנוסח.

1 וכן בדרך אמת ובמהדורת קושטא. — 2 ונשלם בדרך אמת כח, ב ובמהדורת קושטא בשינוי. —
3 נשלם בדרך אמת, שם ובמהדורת קושטא. — 4 הלשון בס' דרך אמת כט, ב:
ולאפקא להון באינן תרעין עלאין. התוספת השנייה אינה בדרך אמת. במהדורת קושטא
חסר כל המוסגר. — 5 תוספת זו בנוסח מתוקן מצוייה בס' דרך אמת ל"א: ואפיק אלין
לאתקרי בהו סלקין לאתעטרא לעילא וכו'. וכן הוא במהדורת קושטא. — 6 תוספת זו
בדרך אמת שם ובמהדורת קושטא. — 7 ר' להלן בסמוך. מילים אלו הונחו בסוגריים
במהדורת קושטא.

בטופס ס' הזוהר דפוס מנטובה שבגנזי שוקן נמצאים תיקוני נוסח והגהות הרבה בכתובה איטלקית. המגיה השלים בגיליון כל החסרות מלבד סי' 3. ברור שלא עשה זאת על-פי הטופס המיוחד של קרימונה, שהרי הנוסח החסר הובא בצורה מתוקנת ואין בו השגיאות שבטופס א'. ועוד שיש בו תיקונים אחרים שלא על-פי קרימונה. אלא שמגיה זה, ר' זרחיה ב"ר מרדכי מהללאל חי, היו בפניו הגהות האר"י². ואכן הגהות אלו בלשונן ממש מצויות גם בס' דרך אמת (וינציאה תכ"ג), שהרמ"ז מעיד "כי בכל ספר בראשית ומן ויקרא ואילך... מהגהת האר"י בלי ספק, אמנם בקצת ספר שמות לבי בספק"³. וכן הוא בזוהר קושטא שהוגה על-פי תיקוניו של האר"י.

מכאן חייב אתה לרדן שלא מקרה הוא שרק דפים אלה שונו ומכאן תשובה בשלמה יתר השיבושים שבדפים אחרים לא תוקנו. אלא שדפים אלה אבדו ולא היה בידם אפילו טופס אחד מההדפסה הראשונה ולא כתב-היד ולכן נזקקו למהדורת מנטובה. הזוהות למהדורת מנטובה בדפים שחזרו ונדפסו היא כה גדולה, עד ששינויי נוסח שבגיליון טופס א אין להם זכר בטופס ב⁴. רק מראי המקומות לפסוקים נשארו, שדבר זה קל היה לחדשו.

1 כגון בסי' 6 שהוא כנוסח דרך אמת. ושלוש המילים שבסוף הפיסקה אף הן חסרות בו. בסי' 7 הנוסח שונה במקצת מס' דרך אמת: ואפיקו להו לאתקרי בהון וסלקין וכו'. — 2 חמשה בעלים חתמו בשער ס' בראשית. ר' עזרא ב"ר יצחק מפאנו, רבו של הרמ"ע, ר' שלמה מפורמיגיני ובעל ההגהות המרובות, שכתב דברים אלה: "זה ספר הזוהר (עם שאר החלקים) בעיון נמרץ בהגהות האר"י זלה"ה מאתי הצעיר זרחיה בכ"מ מרדכי מהללאל חי זלה"ה. ובע"ה אתחיל לכתוב בו קצת פירושי מיוסדים על חכמת האר"י זלה"ה. ואמרתי להודיע כי כל הפירושי (עם קצת הגהות) שנכתבו בחלק זה לבד בין מכתבת ידי הרב מפורמיגיני זלה"ה (הנ"ל) ובין מכתבת ידי נעתקו מס' זהרי חמה. ומכאן ולהלאה כל הפירושי שאכתוב בין בחלק זה בין בשאר החלקי ארשום בראשם או בסופם מי הוא המחבר. ואשא תפלה מלפני נורא עלילה שידריכני בדרך ישרה, וישים בלבי יראתו הטהורה, ויפתח לי שערי אורה, לקיים זאת חקת התורה, ויאיר עיני בסתרי תורה, ויקבץ צאן מרעיתו ויחיש קץ גאולתו ונגילה ונשמחה בישועתו אכ"ר". ר' זרחיה מביא הגהות הרמ"ז ומזכירו בברכת החיים. הוא מכר את הספר לר' ישראל ב"ר משה מלאוולטה וממנו קנה אותו ר' יהודה מינדולה ממנטובה. אחיו של ר' מרדכי הוא ר' יהושע בכמ"ר מרדכי מהללאל חי ז"ל שהדפיס במנטובה בשנת תס"ו שתי קינות על החורבן לר' חנניה אליקים ריאטי, שחבורת טור מרע במנטובה היתה נוהגת לפייט בתשעה באב. — 3 דרך אמת, דף עט, א. ור' עמ' 130 הע' 6. — 4 טור תמט ליד שו' כג, יש בגיליון 12 שו' שלא נדפסו בטופס ב. בספר שמות טור תע ליד שו' מד, במקביל לשם אכדור"ם (ר' למעלה סי' 7) באה בטופס א הגהת נוסח, שמות מלאכים בשמונה שורות, ובטופס ב ליתא.

תעלומת הדפסתו של ספר הזוהר

חכם אלה מקורי תע קיח

ורוא דא ידך עשוי ויכונוני ואין רוח שמה קדישין
 ויאמר יי אל משה נטה ידך על השמים וכו' היך יכל
 לארסא ידיה על שמיא אלא נטה ארצין כד איהו
 שמים ויירד משיכו מלעילא לתתא ירך אחרך אתרא
 דדרגא דילך דאת שארי בני' ודא ברוא דשמה קדישא
 וכל' עלאי ותתאי ברודשמה קדישין נטלי וקיימי וכו'
 עלאין בני' נטא לדיכלין עלאין ולדפסא בכל אינון
 דרעין עלאין ולירא מאן דימחי בידוי וכו' אינון
 אינון דידעין לכדרא יחודא דמאריהון בדקא
 יאורה ולמירדך בארץ קשום בנין דלא יטעון ברוא
 דמהכנותא תא חוי בהיכלין אלן אית רוא עלאה גו
 כהימנותא וכלהו חיון ורתיכין כללו משינן דא סן דא
 לאתכללא אלן באלין לטב לאתקנא וסימנין וישנני
 ואת נעוניה לטוב בשבעה היכלין אלן שלימו
 דעילא כד אשהלים דא ברא ועאלו צלותן ובעוהון
 מאן דידע לכדרא לון לאתקנא לון לעילא כסה דאת
 דמר ואת שבע הנערות הראויות לתת לה מביית
 המלך ואוקימא בכמה אתר
 היכלא קדמא יוצר אור ובורא חשך נדוירו
 דאבן טבא ספירו דאבן טבא נצין
 לתרין ספרין כסה דאוקימא לימנא ולשמאלא אור
 וחסך סה רבו מעשיך יי בלם בחכמה עשית כלדיו
 אופנים וגלגלים מלאה הארץ קנייך וגו' המלך
 המרום שמה קדישא יאודונו כללא דשמה קדישא
 שלימ' בתרי שמה ודא הוא דמליק באוירא ומתנשא
 מימות עולם וכו'
 היכלא חגיגא אבר' גדול דעה אדפלא רוא דכליל
 אתוון ועירין דאלפא בית' הכא אינון דקאמרי
 קדוש וברוך ודיכא איהו קדושה וברוך כבוד יי
 היכלא חלימא לאלברוך נעיסות יחט
 היכלא רביעיה המחדש טובובכל יום חסיד
 מעשה בראשית בני דהבא מתגלגלן
 פהורין ודינין דעלמא מאן דאיהו להיים מתחדש
 כסלקרין לאתקיימא בעלמא כהורא דימנא דאקרי
 אל כדקאמרן
 היכלא חמסאה היכלא דא דאקרי אהבת
 עולם ודא איהו משיכו דרתיכורא
 דהיכלא דאקרי אהבה אהבת עולם אהבתנו יי אלדיו
 בא' הבוחר בעמו ישראל באהבה ברוא דאל שדי
 היכלא שהימאה אבת ויציב ונכון וקיים ובעין
 דלא לאספקא בין היכלין אין לאין דהא
 במשיכו רצלותא ורעותא מהחבראן כחדא בכל חד וחד
 ואתקשרן אלן באלין ברוא דשמה קדישין דשליטין
 דעילא שביעאה רוא דרין בלחישו ולא
 אשהמע אלא הכא איהו רעחא דלכא
 לאתנוון ולסלקא רעותא לעילא עד אין סוף ולקשרא
 שביעאה שביעאה וכלא חד בחד דא ברא כהורא
 לעילא ולברר מעילא לתתא לאכשכא ברכאן בכלדיו
 כדקאמרי מפורא דחיי דאיהו שביעאה לעילא ודא
 שביעאה דרעחא דלכא ובכתיבו דאתוון דשבע שכהן
 עלאין קדישין
 היכלא שביעאה דאיהו מקורא דחיי דא אירא
 היכלא קדמא שרותא דכלא כעילא
 לתתא ולנפלא שביעאה בתתא לאתחברא דא ברא
 שביעאה בשביעאה דהא כהא דלתת עיל מאן דעיל
 לרובלא עלאה ברוך רבויא דכלהו תתאי כללא
 דחיון ושרפים ואופני' וכלהו היכלין רבויא דרוא דקדש
 דקדוש דשריא כהני' בנינו וכדין אקרי ברוך בכל
 אי יי כיון וכו' מאן ודין דאשהלים כהו איה

מהדורה ראשונה — קרימונה

הדפים שבטופס ב נדפסו במנטובה

הדפים הראשונים כיצד אבדו? בעת השלמת ההדפסה נגזרה הגזירה על שריפת התלמוד בקרימונה. שלוחי השלטון משניתנה להם רשות לשרוף לא

1 כל קוגטרס של ס' הזוהר שנדפס בקרימונה עשוי הוא ששה דפים. הדפים שחזרו ונדפסו

הדפים שבטופס ב נדפסו במנטובה

חכם	אלה פקודי	הע	קה
<p>והוא דא ירך עשוני ויחננוי ואלין סמון קדישין ראב"ד אל כסה נפח ירך על חסמים וכו' ויך יוכל לארכא וידה על סמא . אלא נסח ארכין ברא ויש סכים וירד משיכו בלעילא לתתא . ירך אחרך אחרא דדוגא דילך דאח שארי בגורא דא ברא דסמא קדיש ובלא עלא ותתא ברא דסמון נפלי וקיימי . וכו' ו עגלין בני נסא להיכלין עלאין וליח באן דכחי בידוי . ובאין אינון דיעין לסדרא יחורא . דמאריהן כדקא יאח ולמיהך בארע קסוט בגין דלא יטעון ברא דבהימנותא . הא הו' בהיכלין אית רוא עלאה ו מהימנותא ובלהו חיון דתיכון בלהו כסמין רא טן דא לאהגללא אליון באליון לטב לאתקנא וסמניך ויסנח ואתנעוהיה לטב . בסבעה היכלין אליון שליכו דעילא כן אשהלים דא ברא ועאלו צלותין ובעוהין דבאן דיע לסדרא לון לאתק . א לון לעילא ככה דאח אכר ואת שבע הערות הראיות לתת לה כבית המלך .</p> <p>היכלא קדמא יוצר אורוכרא השך והיה דאבן טבא ספירא דאבן טבא נציץ לתרין סטרין ככה דאוקימא לימנא ולסמאלא אור והשך כה רבו כעסיד יי גלס בחכמה עשית בלרו אופנים ונלגלים בלאה הארץ קייניך וכו' המלך הכרוכס טבא קדישא יאדונוי בללא דסמא קדישא שלום בתרי שבתן ודא הוא סליק באורא וכתנשא בימות עולם .</p> <p>היכלא הנינא אל ברוך גדול דעה אורפניאל ריון דכליל אהון ועירין דאלפא ביחא הכא אינון דקאכרי קדוש וברוך והכא איהו קדושה וברוך בבור יי .</p> <p>היכלא הליחאה אל ברוך נעיסות יתנו .</p> <p>היכלא רביעאה הכחדס טובו בכל יום הסיד כעשה בראשית בגין דהכא כהגלגליון נהרין וחיין דעלכא . כאן דאיהו לחיים כהחדס במלקדמן לאתקיימא בעלכא כהורא דיסינא דאקרי אל כדקאכרי .</p> <p>היכלא הכסאה היכלא דא דאקרי אהבת עולם ודא איהו בשיבאן דרהיכותא דהיכלא דאקרי אהבת עולם אהבתנו יי אלדיו באי הכחדס בעכו ישראל באהבה ברא דאל סרו .</p> <p>היכלא שתיחאה אבת ויציכונון וקייס ובעין דלא לאפסא בין היכלין אליון לאליון ודא בנשיכו דעלורא ורעוהא מתהבראן כהרא ואתקסרן אליון באליון ברא דסמון קדישין דשלישין בכל הדור .</p> <p>היכלא שביעאה רוא דרוין בליחיו ולא אשהבע אלא הכא איהו רעוהא דלכא לאתחון לסלקא רעוהא לעילא עד אין סוף ולקסרא שביעאה כשביעאה וכלא הד בדר דא ברא כהרא לעילא להבחר בעילא לתתא לאכסכא בראן דכלרו כדקאחוי בכקרא דחי דאיהו שביעאה לעילא ודא שניחא דרעוהא דלכא ובסמון דאהון ושבע סטרן עלאין קדישין .</p> <p>היכלא סב עאה דאיהו כקורא דיי דא איהו היכלא קדמא שיחא וכלא נע"א</p>	<p>לחתא ולנפלא שביעאה מתתא לאתחברא דא דא שביעאה כשביעאה דאחא כהא דלתת עילא באן דעיל להיכלא עלאח . ברוך רביא דכלרו חתא כללא דחיון וסרפס ואפי' ובלהו היכלין ברא דרוא דקדיש הקדשים דשריא בגורא כגורא וכו' אקרי ברוך בכל אליון רביון וברכאן ריון דאסתלימו כהו . אתח עטרא דסמון דאתון כללא דכלה כן אתח ודא הוא אתה דכלל לון כעילא דאחא וכו' לון כמיהודא איהו אתה . וכו' איהו בשלימו כהרא נהר דאחור כה סלקא לאתעטרא לעילא ודא איהו רוא דכתיב וכו' הנערה באה אל המלך וכו' את כל אשר תאמר יתן לה ודא איהו רוא ברוך אתה וכו' לאתחברא כהא ולקסרא רעוהא כהא רוא יי אלדיו דא איהו קסורא דכלכא עלאה לעילא כהא כד הנערה באה אל המלך את כל אשר תאמר יתן לה דא רוא דאחור לברכא לה ודא איהו רוא אלדא אכרהס אלדא יצחק ואלדא יעקב ככה דהא נערה לא אסתבת מתתא חגי נמי לא אסתבק מאכחן לעלמין איהו אחיית כהן לטרא לון ובגין דיהברכון כל הד כה בעי לארכא לה על כל הד נהר ולכח יתבנסון כלרו בהבורא חרא וכהעטרי כהרה . האל הגדול הגבור והנורא הא כללהו כהרא לסלקא לעילא כקריביתא כע לא לתתא והשתא כחתא לעילא לאכללא לון כהרה דכין דאכר הגל הגדול הגבור והנורא כללהו כלילי כה . וכו' אל עליון נובל הסו' טובים כללא דכלא דאסתחברא כהרה וקאלו כבעהא ואהברכון הבן ולכח שארי לון ויצי' לון כד אינון אתברכאן כנוההוהא הסתרואה דאכר באי כן אכרהס הבא נפקי כלרו . ככללא דא רביעא כלרו כתברכאן כדקא חוי' הא הו' היכלא שביעאה דא רוא דכלכא עלאה כהעטרן כיה אהן כדקאסרן ואתכללו כיה ועד הסתא דאתכללו וכו' לאפסא לון איהו היכלא דא כד אפיק לון ככרכאן כן חא נערה כרין איהו אחיית כהו בכל אינון ברכאן ואף על גב דהא אתכללו היכלין בהיכלין וחסת' אתאחידו באינון ברכאן כהרא דכד אכר סלך עיור וכו' וכו' וכו' כרין אפיק לון ככרכאן והא איהו הד היכלא שביעאה ברא דסמא קדישא עלאה . ככו' ברכה ווסר כה וכספט כללא בלא רוא הוא רוא אלדא כללא דכלא בגין דאליון אתון כללא דכלא בגין דאליון אתון אפיקו לון דנפקו מייחו כללא דאכחן ודא איהו דבתהברא כהדיחו דאקרי ברכה . כין דאכר באי כן אכרהס הא איהוה ברכאן מנייה ברא דהיכלא הכסאה אהבה דאיהו יי ודאיהו הכסאה לארכסר ברהיכו דברכאן ריכיא והני אצטרך בעילא להא לאתכר' כקדושת' היכלא כהיכלא כקאכרן ' והסת' נפלי ברכאן לאסתכחא אליון כקדשה אליון ואף על גב דאיהו הטל כקדושתא . כין דאסתברו כספרא דיכא אברנאן כהיכלא דכסאה ספרא לארכסר סבאלא ברא דא איהו נסר דא איהו ברא ארה וכו' הרק דיון וכו' דארכסא ברכאן אתכיל ברהיכו ואסתחב כההוא כסרא כרא נ' דא כדיה כהיס ספך ווספס ווספא דחלים כ' ודא איהו כיה דסמא קדישא דאקרי אכרהס רוא איהו דאחיון דסמ' דאקרי אלד' בגין דאליון אתון סלקין לא ענה לעילא</p>	<p>לחתא ולנפלא שביעאה מתתא לאתחברא דא דא שביעאה כשביעאה דאחא כהא דלתת עילא באן דעיל להיכלא עלאח . ברוך רביא דכלרו חתא כללא דחיון וסרפס ואפי' ובלהו היכלין ברא דרוא דקדיש הקדשים דשריא בגורא כגורא וכו' אקרי ברוך בכל אליון רביון וברכאן ריון דאסתלימו כהו . אתח עטרא דסמון דאתון כללא דכלה כן אתח ודא הוא אתה דכלל לון כעילא דאחא וכו' לון כמיהודא איהו אתה . וכו' איהו בשלימו כהרא נהר דאחור כה סלקא לאתעטרא לעילא ודא איהו רוא דכתיב וכו' הנערה באה אל המלך וכו' את כל אשר תאמר יתן לה ודא איהו רוא ברוך אתה וכו' לאתחברא כהא ולקסרא רעוהא כהא רוא יי אלדיו דא איהו קסורא דכלכא עלאה לעילא כהא כד הנערה באה אל המלך את כל אשר תאמר יתן לה דא רוא דאחור לברכא לה ודא איהו רוא אלדא אכרהס אלדא יצחק ואלדא יעקב ככה דהא נערה לא אסתבת מתתא חגי נמי לא אסתבק מאכחן לעלמין איהו אחיית כהן לטרא לון ובגין דיהברכון כל הד כה בעי לארכא לה על כל הד נהר ולכח יתבנסון כלרו בהבורא חרא וכהעטרי כהרה . האל הגדול הגבור והנורא הא כללהו כהרא לסלקא לעילא כקריביתא כע לא לתתא והשתא כחתא לעילא לאכללא לון כהרה דכין דאכר הגל הגדול הגבור והנורא כללהו כלילי כה . וכו' אל עליון נובל הסו' טובים כללא דכלא דאסתחברא כהרה וקאלו כבעהא ואהברכון הבן ולכח שארי לון ויצי' לון כד אינון אתברכאן כנוההוהא הסתרואה דאכר באי כן אכרהס הבא נפקי כלרו . ככללא דא רביעא כלרו כתברכאן כדקא חוי' הא הו' היכלא שביעאה דא רוא דכלכא עלאה כהעטרן כיה אהן כדקאסרן ואתכללו כיה ועד הסתא דאתכללו וכו' לאפסא לון איהו היכלא דא כד אפיק לון ככרכאן כן חא נערה כרין איהו אחיית כהו בכל אינון ברכאן ואף על גב דהא אתכללו היכלין בהיכלין וחסת' אתאחידו באינון ברכאן כהרא דכד אכר סלך עיור וכו' וכו' וכו' כרין אפיק לון ככרכאן והא איהו הד היכלא שביעאה ברא דסמא קדישא עלאה . ככו' ברכה ווסר כה וכספט כללא בלא רוא הוא רוא אלדא כללא דכלא בגין דאליון אתון כללא דכלא בגין דאליון אתון אפיקו לון דנפקו מייחו כללא דאכחן ודא איהו דבתהברא כהדיחו דאקרי ברכה . כין דאכר באי כן אכרהס הא איהוה ברכאן מנייה ברא דהיכלא הכסאה אהבה דאיהו יי ודאיהו הכסאה לארכסר ברהיכו דברכאן ריכיא והני אצטרך בעילא להא לאתכר' כקדושת' היכלא כהיכלא כקאכרן ' והסת' נפלי ברכאן לאסתכחא אליון כקדשה אליון ואף על גב דאיהו הטל כקדושתא . כין דאסתברו כספרא דיכא אברנאן כהיכלא דכסאה ספרא לארכסר סבאלא ברא דא איהו נסר דא איהו ברא ארה וכו' הרק דיון וכו' דארכסא ברכאן אתכיל ברהיכו ואסתחב כההוא כסרא כרא נ' דא כדיה כהיס ספך ווספס ווספא דחלים כ' ודא איהו כיה דסמא קדישא דאקרי אכרהס רוא איהו דאחיון דסמ' דאקרי אלד' בגין דאליון אתון סלקין לא ענה לעילא</p>	<p>לחתא ולנפלא שביעאה מתתא לאתחברא דא דא שביעאה כשביעאה דאחא כהא דלתת עילא באן דעיל להיכלא עלאח . ברוך רביא דכלרו חתא כללא דחיון וסרפס ואפי' ובלהו היכלין ברא דרוא דקדיש הקדשים דשריא בגורא כגורא וכו' אקרי ברוך בכל אליון רביון וברכאן ריון דאסתלימו כהו . אתח עטרא דסמון דאתון כללא דכלה כן אתח ודא הוא אתה דכלל לון כעילא דאחא וכו' לון כמיהודא איהו אתה . וכו' איהו בשלימו כהרא נהר דאחור כה סלקא לאתעטרא לעילא ודא איהו רוא דכתיב וכו' הנערה באה אל המלך וכו' את כל אשר תאמר יתן לה ודא איהו רוא ברוך אתה וכו' לאתחברא כהא ולקסרא רעוהא כהא רוא יי אלדיו דא איהו קסורא דכלכא עלאה לעילא כהא כד הנערה באה אל המלך את כל אשר תאמר יתן לה דא רוא דאחור לברכא לה ודא איהו רוא אלדא אכרהס אלדא יצחק ואלדא יעקב ככה דהא נערה לא אסתבת מתתא חגי נמי לא אסתבק מאכחן לעלמין איהו אחיית כהן לטרא לון ובגין דיהברכון כל הד כה בעי לארכא לה על כל הד נהר ולכח יתבנסון כלרו בהבורא חרא וכהעטרי כהרה . האל הגדול הגבור והנורא הא כללהו כהרא לסלקא לעילא כקריביתא כע לא לתתא והשתא כחתא לעילא לאכללא לון כהרה דכין דאכר הגל הגדול הגבור והנורא כללהו כלילי כה . וכו' אל עליון נובל הסו' טובים כללא דכלא דאסתחברא כהרה וקאלו כבעהא ואהברכון הבן ולכח שארי לון ויצי' לון כד אינון אתברכאן כנוההוהא הסתרואה דאכר באי כן אכרהס הבא נפקי כלרו . ככללא דא רביעא כלרו כתברכאן כדקא חוי' הא הו' היכלא שביעאה דא רוא דכלכא עלאה כהעטרן כיה אהן כדקאסרן ואתכללו כיה ועד הסתא דאתכללו וכו' לאפסא לון איהו היכלא דא כד אפיק לון ככרכאן כן חא נערה כרין איהו אחיית כהו בכל אינון ברכאן ואף על גב דהא אתכללו היכלין בהיכלין וחסת' אתאחידו באינון ברכאן כהרא דכד אכר סלך עיור וכו' וכו' וכו' כרין אפיק לון ככרכאן והא איהו הד היכלא שביעאה ברא דסמא קדישא עלאה . ככו' ברכה ווסר כה וכספט כללא בלא רוא הוא רוא אלדא כללא דכלא בגין דאליון אתון כללא דכלא בגין דאליון אתון אפיקו לון דנפקו מייחו כללא דאכחן ודא איהו דבתהברא כהדיחו דאקרי ברכה . כין דאכר באי כן אכרהס הא איהוה ברכאן מנייה ברא דהיכלא הכסאה אהבה דאיהו יי ודאיהו הכסאה לארכסר ברהיכו דברכאן ריכיא והני אצטרך בעילא להא לאתכר' כקדושת' היכלא כהיכלא כקאכרן ' והסת' נפלי ברכאן לאסתכחא אליון כקדשה אליון ואף על גב דאיהו הטל כקדושתא . כין דאסתברו כספרא דיכא אברנאן כהיכלא דכסאה ספרא לארכסר סבאלא ברא דא איהו נסר דא איהו ברא ארה וכו' הרק דיון וכו' דארכסא ברכאן אתכיל ברהיכו ואסתחב כההוא כסרא כרא נ' דא כדיה כהיס ספך ווספס ווספא דחלים כ' ודא איהו כיה דסמא קדישא דאקרי אכרהס רוא איהו דאחיון דסמ' דאקרי אלד' בגין דאליון אתון סלקין לא ענה לעילא</p>

מהדורה שנייה — מנטובה

הבחינו בספרים וכל שהוא באות עברית לא חסו עליו. סיסטו מסייגה (Sisto)

בס' שמות אפשר להבין כיצד היו. דף ראשון ודף אחרון של קונטרס כ וקונטרס כא כולו. ברם
 בס' בראשית הם שני דפים אחרונים של קונטרס א. כנראה שהקונטרס קופל מימין לשמאל
 לאורך ושוב קופל פעמיים כלפי מטה. שני הדפים האחרונים היו, איפוא, כקונטרס לעצמו.
 אלא שלפי זה לא יובן כיצד דף ראשון ודף אחרון של גל' כ היו טעונים הדפסה שנייה?

(Senese) העיד על עצמו שאלפיים טפסים של ספר הזוהר עמדו להישרף בידי חיילי ספרד אילמלא הוא הצילם. נראה שלא הכל היה אפשר להציל. אפשר שאותה שעה נשרפו או נתקלקלו הדפים.

דפים אלה ברי שלא נדפסו בקרימונה. האותיות שונות הן לגמרי, בעיקר גי' וסימן ראשי-התיבות ואינן מצויות אף בדפוס קרימונה המאוחרים. האותיות הגדולות שבטורים יט-כ, זעירות הן במקצת בטופס ב. וגם מן הצד האחר, אם נדפסו דפים אלה בקרימונה, כלום לא היו נזקקים לאותם קישוטים? והנה צורות האותיות המיוחדות, שגם בדפוס איטליה אינן שכיחות, אינן מצויות אלא בדפוס מנשובה החל מן הזמן הזה בשנת שכ"א, בשער המשנה, בס' אלה הדברים, שכ"ו ואף בס' מאור עינים שנדפס בשנת של"ד. מכאן אתה למד שהדפים שחסרו נדפסו באותו דפוס של המתחרה הגדול על הדפסת ס' הזוהר. ומכאן הסבר שבשער הזוהר לא נמצא שמו של קונטי כלל, שלא כביתר הספרים שנדפסו בביתו. הסיבה לכך היא משום שמשנת שכ"א ועד שנת שכ"ה לא נדפס שום ספר בקרימונה². ברי שלא מקרה הוא, אלא שהשלטונות אסרו להדפיס ספר עברי ומשנזקקו למקום אחר לא נזקקו לעיר הסמוכה ריווא די-טרינטו, ספק משום שהיה מתחרה במהותו ספק משום שבמנשובה נמצאו בדפוס אותיות דומות. בית הדפוס בסביונישה נסגר בשנת שי"ט. הגלופה של שער טופס א נמכרה לריווא. בבית דפוסו של קונטי הוא מצוי בחומש (25) שנשלם בערב פסח ש"כ³. ואכן בס' ארבעה טורים שנדפס בריווא ונשלם בסיון ש"כ השער הוא של קונטי⁴.

מכאן אתה למד שההדפסה של השער והדפים המיוחדים לא נעשתה לפני ראשית שנת שכ"א, שכן עד סוף ש"כ הדפים קונטי בקרימונה (28). אכן ההקדמה מעידה, שעבר זמן מאז נשלם ס' הזוהר במנשובה, באדר ראשון ש"כ.

ציור השער החדש, שהיה בדפוסו של קונטי בשנת שי"ט⁵, אף הוא שוב לא היה בידו ודומה שמשום כך צר לו בשנת ש"כ צורה חדשה. נמצאנו למדים ששער זה נמכר למנשובה. אותיות השער והאותיות המרובעות

1 ר' למעלה, עמ' 102. — 2 ר' למעלה, עמ' 18. — 3 התאריך בקלופון ובשער זהים ומכאן שהשער נדפס לבסוף. — 4 ר' למעלה, עמ' 27-29. — 5 ר' למעלה, עמ' 26-27.

הקטנות והגדולות שבגוף ההקדמה הן במובהק של מנטובה. השיר חוזר ונדפס בלא שינוי ואין האותיות של קונטי אלא של מנטובה¹.

נותרה שאלה, על שום מהנרשם בשער שתחילת ההדפסה היתה בשנת שי"ט. כלום משום שרשות האינקוויזיטור ניתנה בסוף שנת שי"ח, ולא רצו שיתגלה שהתחילו בהדפסה לפני קבלת הרשות? החודשים שיצאו מעת השלמת הספר בדפוס ועד להופעתו כפי שהוא בידינו, ודאי לא באו אלא בעטייה של הגזירה ולצורך הסידורים הכרוכים בהדפסת הדפים שנחסרו במקום אחר. גם אחרי שמילאו את החסר והדפיסו את ההקדמה סברו להדפיס "לוח מפסוקי הפתיחות ושאר כל הפסוקים הנדרשים והנכפלים בהזוהר" (בשער) שהכריזו על כך גם בהקדמה ואף לוח החסרונות שבדפוס מנטובה. אין לדעת על שום מה לא הדפיסו לוחות אלה, והרי מונים הם את מדפיסי מנטובה על כגון זה². אפשר שהשעה לא היתה כשרה לכך. דומה שעוצמת ההתחרות רפתה. מה מדפיסי מנטובה שבהקדמת ס' שמות אמרו שאולי ידפיסו מאמרים שנשמטו ולא עשו, אף מהדירי קרימונה, שהודיעו שאותם שלושה מאמרים שהשמיטום לדבריהם בכוונה תחילה, אפשר שישבו להדפיסם בסוף הספר, ולא הדפיסום. רגיעה זו באה בלי ספק משום שר' עמנואל מבניונטו, הרוח החיה בהדפסת ס' הזוהר, נפטר³, ובזכותו של ר' אברהם ב"ר משולם ממודינה, שבחתימת הזוהר לא כלל דברי פולמוס עם מתחריו. דומה שמנטובה שפתחה במדון בהגיע לידיה קול הקורא של מדפיסי קרימונה וחששה שיתחרו בה, היא שסיימה בשלום ומשום כך שב ר' אברהם ב"ר משולם וחזר והדפיס שער ס' שמות, אחרי שנשלמה המהדורה כולה בדפוס, בלא דברי הביקורת על מהדירי הזוהר בקרימונה שיצאו בלי ספק מידי ר' עמנואל. ברם, אלה שמצאו עצמם נפגעים השיבו מלחמה שערה בהקדמתם, וכיוון שכבר

1 האותיות יותר גדולות משל קונטי ויותר חדשות. אותיות אלו בגודלן ובצורתן, בייחוד עיצוק מצויות בכותרות זוהר מנטובה. ההקדמה נדפסה באות רש"י זעירה, שהיא קרובה גם לאותיות קונטי, אבל הריוח בין השורות הוא כשל מנטובה ובדפוס קרימונה הסידור צפוף יותר. — 2 ברור שלא נדפסו, שהרי בשנת שכ"ו נדפס בוויניציאה "מפתח הזוהר" של ר' משה גאלנטי, וכבר הגיע לפני כן מצפת בכתב-יד. עיין י' תשב"י, ספונות, ז, עמ' קל-קלא, קלו. בדברי ר' אברהם ב"ר משולם בסוף ח"ג הוא נזכר בברכת המתים. תשב"י (עמ' 165) סבור שדברי ר' יעקב ישראל פינצי שלושה מן המתעסקים בהדפסת ס' הזוהר נפטרו, נכתבו אחרי השלמת כרך ג. ברם, אין כל סימן שר' עמנואל מבניונטו הספיק לעשות דבר בחלק זה.

נתפשטו טפסים עם פולמוס המגיהים במנטובה ובייחוד הדברים שבחלק א. שוב לא ראו לבטל דבריהם. אבל למעשה גם הם חדלו מההתחרות בכך שלא הדפיסו כל אותם הדברים שחשבו להדפיס בסוף הספר.

מהדירי זוהר קרימונה

מדפיסי מנטובה גילו שמותם מה שאין כן מהדירי הזוהר בקרימונה. לא ידוע לנו שמם של המוציאים לאור ומי הם שהכינו את נוסח הזוהר ובחרו את הנוסחאות מכתבי-היד הרבים שהיו בידיהם. ההקדמה איננה חתומה. לאזובלבד שלא נזכר בה כל שם אלא נראה שהשמות הועלמו במכוון. מטבע הדברים היו המדפיסים מזכירים שמותם בשער ומשבחים מעשיהם. מחבר השיר נודע על-פי האכרוסטיקון בשמו בלא חניכתו. בקולופון נזכרו שמות המגיהים ר' חיים ב"ר שמואל גאטיניו וויטוריו אליאנו. אין ספק שלאליאנו לא היה חלק נכבד לא רק בהוצאת הספר אלא גם בהגהתו. ואינני יודע מה סמך יש לקביעה "שהמו"ל הראשי בקרימונה היה המומר ויטוריו אליאנו, שהסתייע ברופא ר' חיים ן' גאטיניו" ושהיתה זאת "שותפות של מומר וגוי" כלומר אליאנו וקונטי המדפיס. לפי נוסח הקולופון "והוגה על ידי... גאטיניו... ועל ידי הבחור כמ"ר ויטוריו...". נראה ברור שהמגיה העיקרי היה גאטיניו ואליאנו בא כנראה אחר-כך ואולי לא היה אלא המגיה הטכני כפי שאנו מוצאים בדפוס ויניציאה.

דומה שגאטיניו היה האיש העיקרי בפרשה זו והדבר מסתייע מן העובדה, שבשנת ש"א העתיק את ספר הזוהר בכתב-ידו והוא כ"י מינכן 203, אף-על-פי שבכתב-היד נמצא יותר מן הנדפס². עליו אין אנו יודעים דבר. בשנת שכ"ט נמצא בסיניגאליה יצחק בן שמואל גאטיניו³ ומסתבר שהיה אחיו. גאטיניו עסק בקבלה. ספר הקנה שהעתיק בכתב-ידו בשנת ש"ל מצוי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי וס' 4°623 (היה קודם בספריית

1 תשבי, עמ' 146. אבל להלן הניח כמסתבר שגאטיניו כתב את ההקדמה "ובלשון רבים... כלל את המומר ויטוריו אליאנו". עמ' 147. ועיין עוד למעלה, עמ' 79 ביבליוגרפיה. — 2 שלום, עמ' 167. — 3 בה' חשוון שכ"ט העיד שהיה נוכח בבית הכנסת בסיניגאליה בעת קריאת פסק דינו, של ר' ברוך חזקינו. כ"י מתנות באדם בגנזי ביהמ"ד לרבנים בני-יורק, ס' RAB 1355 דף 190—192. ר' M.G. Montefiore, Un Recueil de Consultatins Rabbiniques, REJ, X, 1885, p. 197.

תלמוד תורה בליורנו. ר' קטלוג ברנהיימר, סי' 59. בסופו כתב: תם ונשלם
שבח לבורא עולם. היום יום ג' כ"ו לחודש סיון ש"ל לפ"ק פה ויניציאה חזק
הכותב ואמץ הקורא. הצעיר חיים בכה"ר שמואל ׳ן גאטיניו זלה"ה נדף
228ב). בשנה שלאחריה העתיק ס' התמונה והשלימו ביום ב דראש-חודש
שבט של"א בויניציאה ("רשימה מספרי כתיבת יד... נתן קורונל", לונדון

ותסלם מלאכת הקדש מכל מה שיגענו ומנחנו **מספר הזוהר** מהתנא
האלהי כונניא קדושא רבי שמעון בן יוחאי זלל
יום שמי ר"ח כסליו שנת חמשת אלפים ושלס מאות ותשעה עשר לכריאת שלס
והונה על ידי הנער חיים בכמר שמואל ׳ן גאטיניו זלה"ה רופא ולא לו. ועל ידי
עמור כמ"ר ויטוריו אלנאכו נכדו של ראש המדקדקים הא"ר אליהו המדקדק
סג"ל זלל.
פה בעיר

קרימונה

אשר תחת ממשלת אדונינו המלך פיליפורהגדל ותנשא מלכותו כמחרה ביסניו אמן.

פרסט ויאער ו' ל' מנאלו מ"ס

על ידי ויצניצו קונטי ובכיתו

Reuerendus I. V. Doc. D. Decius Alberius Vicarius Ep̄alis Cremo-
nae, & R. P. Fr̄. Io. Baptista Clarinus, Sacrae Theol. Doct. ord. præd.
Inquisitor Generalis in Dominio Mediol. auct. Apost. deputatus. Viso
præfenti libro, illum imprimi permittunt, & licentiam q̄ imprimat con-
cedunt. In quorum &c. Daſ. Cremonae die quinto Augusti
M. D. LVIII.

Pe. Galeaz Guacius.

הקולופון והאימפרימאטור

1871, סי' 9, עמ' 4. כתיבתו היא ספרדית-פראנקית. כיוון שלא כתב למי
העתיק דומה שהעתיקם לצורכי עצמו.

המדפיסים המתחרים בהקדמתם, שעסקו הם עצמם בבירור הנוסח.
מזכירים תלמיד חכם שעליו סמכו בבחירת הנוסחאות שהם לא יכלו להכריע
ביניהם, בלשון זה: "ואת יהודי"י אחד חכם חרשים ונבון לחש שלחנו לפנינו

1 מעניינת הקבלה לשוניית בין הכותרות של הקדמה זו, "יהללו את שם אדני הספר",
עם לשונו של ר' אברהם פישקרול בס' תורת הבית (31): "להלל את שם אדני מחבר ספר
הנורא והנכבד הזה". אבל המליצות הפכו מהר לנחלת הרבים ולהלן נראה מליצות חוזרות.

להורות לנו את הדרך... מכובד"י הדברים אשר היתה דעתנו קצרה בהם וצרכינו מרובים ויג"ל את האו"ן מעל פי הביאו"ר והגרסא כי רבו כמורבו חלופי הגרסות". משתבחים הם בהישענם על סמכות ומעלימים שמוי. אף הם עצמם שעסקו בנוסח צריכים להיות תלמידי חכמים והדבר הולם את גאטיניו. לשון רבים הנקוטה בהקדמה אין בה הכרח שבמלאכה עשה עמו אחר, ואכן בסוף ההקדמה נמצא לשון זה "אל אלה אשים דברתי". מקום ניתן להשערה שכותב ההקדמה הוא גאטיניו עצמו.²

לגבי יוסף מחבר השיר ניתן לומר שלא היה לו חלק בהכנת הספר לדפוס. שכך מצוי שאיש חשוב ומי ששולח ידו בשירה מחבר שיר בשבח הספר ודייו. בדם, השורה שבראש השיר "ונשא משלינו ונאמר", מעידה שהוא היה המהדיר ולפחות אחד מהם. ומילים אלו אינן במהדורה הראשונה. דון מכאן לשייכות מובהקת בין מחבר השיר וההקדמה. תשבי שיער שהוא ר' יוסף איש ארלי³, אבל כבר הוא העיר שאין זו אלא השערה רחוקה. הדעת נותנת שאותו חכם שהתיעצו עמו בלשונות מוקשים ישב בקרימונה או בסמוך לה. אם הוא מחבר השיר מסתבר שאינו אלא החכם הנודע ר' יוסף אוטולינגי ראש הישיבה בקרימונה. בשל הפולמוס הגדול בין חכמי איטליה על הדפסת ספרי קבלה, ביקש, כנראה, לכסות את שמו. סתומות שבשיר אפשר שיתבררו לנו על-פי האמור: נגלה אל איש, רז החמודות, נסתר אל רך לב מעים. כלומר המונעים מלהתעסק בו הם רכי הלב, ולאחר שהוא מונה שבחי המהדורה, האותיות המרובעות וצורתו הגדולה כתב "מבלי רשות ובליל כילות תעיד ארץ גם שמים".

כללו של דבר

הדפסת ס' הזוהר בקרימונה קדמה להדפסתו במנטובה וזכות ראשונים זאת לא התכחשו לה מדפיסי מנטובה⁴. הוסיקה הן לנוסח והן לשיטה, החלה בחלק השני, כגון הוספת חילופי גירסאות (בפנים הספר).

1 תשבי (עמ' 146—147) שואל שמא חכם זה הוא המתנגד להדפסת ספרי הקבלה שנתן ידו אחר-כך להדפסתם. אבל בפירוש מדובר באחד היודע להבחין היטב בנוסחאות ללא כל קשר לפולמוס. — 2 ר' עמ' 134 הע' 1. — 3 שם, עמ' 147. — 4 ר' למעלה. הפך דבריו של שלום, ביבליוגרפיה, עמ' 167.

והתרבתה בחלק השלישי כפי שצוין בהקדמת מהדורת קרימונה. דומה שתלות דפוס מנטובה מרובה משל דפוס קרימונה, ואף-על-פי שמלאכת ההגהה נעשתה ברשלנות ובחפזון רב, לא מוצדק פסקם של המקובלים והחוקרים להדיר עצמם מנוסח קרימונה. נראה ששיקולם של אנשי מנטובה יפה היה וגודל המהדורה של קרימונה ויוקר מציאותה, שבלי ספק נשמדו טפסים הרבה בשריפה², היו אף הם בעוכרה ונתקבלה הצורה הקטנה ומהדורת קרימונה נדחתה לגמרי³. ברם, דפוסים מאוחרים שעל-פי מנטובה ממהדורת אמשטרדם תע"ה, נכללו בהם בסוף כל חלק, המאמרים הנוספים שבדפוס קרימונה. השוואת שתי המהדורות היא, איפוא, מן המבוקשות⁴.

1 כבר הרמ"ז חרץ עליו את הדין באגרתו לר' שמשון באקי: "הגדול... מלא טעיות ולא יועיל לו ההגהות של הרב זלה"ה שהדפסתי בספר דרך אמת, כי אינם מכוונים [הדפים] ויתר ע"כ כי רבו השגיאות בגדול". אף הביא כמה דוגמאות. אגרות הרמ"ז, ליוורנו תק"מ, סי' ב, דף ב, א. ואכן הוא מרובה בטעויות דפוס אבל אינו לקוי ביותר בנוסח. — 2 וכך היה בימי הרמ"ז, ש"הגדול אינו נמצא רק בידי מיעוטא דמיעוטא". שם. — 3 רק שתי מהדורות נדפסו על-פי קרימונה, לובלין שפ"ג-שפ"ד וזולצבאך תמ"ד. אבל במהדורה זו תוקן הנוסח על-פי מנטובה. — 4 י' תשבי כבר העיר על כך שלא נעשתה עדיין השוואה מדעית מדוקדקת. משנת הזוהר, חלק א, ירושלים תשי"ז, עמ' 109.